

ESKİ MERV ÇEVRESİNE KÜLTÜR FELSEFESİ AÇISINDAN BAKIŞ

Dr. Güçmurat SOLTANMURADOV
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Tarih içerisinde "Mauru", "Marguş", "Margiana", "Margiana Aleksand-riyass", "Margaba", "Maru" gibi isimlerle anılmış olan Merv, çeşitli dini inançları bir arada bulunduran coğrafi bölge olarak tanınmıştır. Burada ateşperest, budist, hristiyan ve manici inançlar geniş ölçüde tutunmuştur.

Türklerin de külüyatlı bir miktarda hayat sürdürdüğü Merv, çağına damgasını vurmuş bilgeleri ve kütüphaneleri ile ün kazanmıştır. Bağdat'ın kültür merkezi haline dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu coğrafi bölgede "yeşermiş ve çiçek açmış bilgi" 12. yy.daki çeviri faaliyeti ile Batı'ya intikal etmiş ve modern bilimin doğuşunda dolaylı, ama faal bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler:

Kültür, Hikmet, Bilim, Felsefe, Dil.

GİRİŞ

Bugünkü Türkmenistan'ın toprakları içerisinde yer alan Merv şehri, tarihte en gelişmiş kültür merkezlerinden biri olarak tanınmaktadır. Onun tarihi hakkında birçok bilimsel araştırmalar yapılmış olsa bile, bugün tam olarak bilinmemektedir diyebileceğimiz ölçüden uzaktır. Günümüzde Merv'in 2500. yılı kutlama hazırlıklarının sürdürülmesine rağmen, bu tarih hâlâ tartışılmaktadır (*Bayramshadov, 1995*).

Merv, çeşitli tarihî devirlerde, Ahamenitlerin, Seievkitlerin, Arşakitlerin, Sasanilerin, Heftalitlerin, Arapların, Tahinlerin, Samânîlerin, Selçukluların, Harezmsahlara, Moğolların, Timurîlerin egemenliği altında bulunmuştur. 16.-18. yüzyıllarda kendi devletlerini kuramadıklarından dolayı, Türkmenler, komşu derebeylik devletleri içerisinde parçalanmış durumda hayat sürdürmüştür (*Atamammedov 1978*), Türkmenistan'daki öteki şehirler gibi, Merv de komşu derebeylik devletleri içerisine girmiştir. 1884 yılında Merv bölgesi Rusya imparatorluğuna katılmıştır. Merv, Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla yerine kurulan SSCB'ye girmiş, Türkmenistan Cumhuriyeti'nin içinde bir il olarak yer almıştır. Günümüzde Merv, Cumhurbaşkanımız Saparmırat Türkmenbaşı'nın başkanlığında 27.10.1991 tarihinde bağımsızlığını, 12.12.1995 tarihinde tarafsızlığını elde etmiş Türkmenistan devletinin bir ilidir ve Marı olarak adlandırılmaktadır.

DÜNYA KÜLTÜR TARİHİNDE MERV'İN YERİ

Merv hakkında en eski bilgiler Çin, İran ve Arap kaynaklarına dayanmaktadır. Ayrıca, Strabon'un ve Ptolomaios'un "Coğrafya" kitaplarında da eski Merv'den söz edilmektedir. Ama, bu kaynaklarda konuya daha çok tarihî ve coğrafi açıdan bakılmaktadır.

Merv üzerine yapılan son araştırmalar ise genellikle tarih, arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık tarihi, çok az sayıda da olsa, kültür tarihi yönünde yoğunlaşmıştır. Halbuki, eski Merv ve onun medeniyeti felsefe konusu olarak ele alınıp kültür felsefesi açısından incelenmiş değildir.

Medeniyet kavramı konumuzun ana kavramını teşkil ettiğinden, ilk önce, medeniyetin ne olduğunu belirtelim. Acaba, medeniyet nedir? Kültür nedir? Medeniyet ve kültür aynı şeyler midir? Yoksa farklı şeyler midir?

Genel olarak ele aldığımızda medeniyet, insanın kalıtımıyla getirmeyip, doğaya sonradan kattığı ürünlerin tümüne verilen addır. Bu, medeniyetin altında herhangi bir gizli ideoloji bulundurmayan, herkes tarafından kabul edilen tanımdır. Medeniyet de maddî ve manevî olarak ikiye ayrılmaktadır. Maddî medeniyet, insanın maddî alandaki başarılarıdır. Manevî medeniyet ise, insanın manevî faaliyetleridir. Yani kültürdür. Kültürün bilim, felsefe ve teknolojinin etkisi altında kalan kesimi ise, entelektüel kültürdür. Demek ki felsefe, yani, bilgelik sevgisi, kültürün entelektüel kesimi içerisinde yer almaktadır. O halde felsefe nedir?

Günümüzde felsefenin yüzlerce diyebileceğimiz tanımı yapılmış olmasına rağmen, onun herkes tarafından kabul edilmiş tanımı bulunmamaktadır. Ama genel olarak onun Varlık, Bilgi ve Değer üzerine sistemli ve bütüncül bilgi elde etme çabası olduğu bilinmektedir. O halde kültür felsefesi nedir? Kültür felsefesi de kültür üzerine yapılmış felsefedir.

19. yüzyıl sonuna kadar bazı Batılı bilginler Horasan'ın (Merv de bu bölge içerisinde yer alır) ve Mâverâünnehr'in Selçuklular ile Türkleştiğini ileri sürmektedirler. Bu hatalı bir görüştür. Çünkü, bunu kabul etmek Ortaçağ İslâm dünyasına eski Türklerin katkılarını ortadan kaldırmaktadır. Bu bölgeden çıkmış ve Ortaçağ İslâm dünyası kültürüne kalburüstü katkıda bulunmuş Farabî, Beyrunî, Harezmi, İbn Sinâ gibi Türk bil-

ginlerini, başka bir millete mâl etmektir. Halbuki, Horasan ve Maverâünnehr'de Selçuklulardan önceki çağlarda da külliyetli miktarda Türk nüfusu bulunmuştur. Bunlar Arap istilâsından önce buralarda bulunduğu gibi, Arap istilâsından sonra da burada yaşamaya devam etmişlerdir (*Frye RichardN., Sayılı A. 1946*).

Merv, tarihin çeşitli devirlerinde, çeşitli isimler ile anılmıştır. Avesta ve Ahemenit taş yazıtlarında "Mauru", Behistûn yazısında "Marguş", İskender'in istilâsından sonra "Margiana" yahut "Margiana Aleksandriyası", Parfiya devleti zamanında "Margaba", Ortaçağ coğrafyacılarının çalışmalarında "Mauru", Arap istilâsı devrinde ise daha çok "Merv" ismi kullanılmıştır (*Sokanmuradov G. 1997*).

Ortaçağ yazarları Merv'i "Çarlar'ın kalbi", "Horasan'daki tüm şehirlerin anası", "Dünya'nın dayanmakta olduğu şehir" olarak tarif etmişlerdir. Gerçekten de, eski Merv Medeniyeti Çağı'nı Öteki medeniyetler ile mukayese edebilen kimseyi böyle bir hüküm vermeye zorlamaktadır.

Dünyanın en zengin ülkelerinden biri sayılan Merv, çeşitli dinî inançları bir arada bulunduran coğrafi bölge olarak da tanınmaktadır. Burada Ateşperest, budist, hristiyan ve Manici inançlar, geniş ölçüde, tutunmuştur. Ateşperestlik dini esasen Parfiya ve Sâsânî'ler devleti zamanında büyük itibar kazanmıştır. Ayrıca, Parfiya Devleti devrinde, hükümdarın devlet işleri yanında yüksek ruhban görevini de üstlenmiş olduğu da bilinmektedir. Tarihî kaynaklarda ateşperest dininin vatani olarak İran'a işaret edilmektedir. Halbuki son arkeolojik araştırmalar, bunun Margiana olabileceğine dair hüküm vermeye imkân sağlamıştır. Prof. V. İ. Sarianidi Marguş'ta bulunmuş Zerdüş't heykeline dayanarak, bu bölgenin ateşperestliğin vatani kabul edilebileceği tezini ileri sürmüştür. Bugün böyle bir hükmün doğru olduğu tam olarak İspat edilememiş olsa bile, onun tamamen yanlış olduğu da söylene-

mez. Çünkü tarih içerisinde bütün kültürlerin kaynaştığı bu Horasan bölgesi şehrinde her tür yeni inancın yahut görüşün vücuda gelmesi için elverişli şartlar mevcuttur.

Günümüzde "Erk Kale", "Kâfir Kale", "Sultan Kale", "Şehriyâr Kale", "İskender Kale" "Şayım Kale" gibi eski ve, "Abdullah Han", "Bayramalı Han" gibi yeni Merv kalelerine bakıldığında o, ister istemez, insanî mucizeler ile dolu tarihin derinliklerine götürmektedir; ona ilham vermektedir. A. Ahmedov'a göre, ünlü Türkmen mutasavvıfı ve şairi Magtımguşi da:

"Şeyh' edelim bu cihanı

Cihanda neler görünür

İskender Cemşit kurduran

Büyük binalar görünür."

gibi mısralarını, her halde, eski Merv kalelerinden ilham alarak yazmış olmalıdır. Gerçekten de bu dev boyutlu anıtı ziyaret edip de hayran kalmamak imkânsızdır. Fransız arkeoloğu Profesör Paul Bernard, bu dev boyutlu kaleler karşısında dehşete düşmüş olanlardan biridir. Kalenin üstüne çıkıp etrafını gözlemleyen Profesör Paul Bernard ıslık çalarak "muazzam" demekten kendini alamamıştır. Tarihin çeşitli çağlarında hüküm sürmüş devletlere, şehir merkezi hizmetini veren bu kalelere felsefî bir bakış ile yönelindiğinde bu, insan zihninde, çağının medeniyetini yansıtan çağrışımlar uyandırmaktadır. İnsanı o çağın medeniyetinin derinliğine götürmekte; Batı ve Doğu medeniyetinden üstâdâne bir şekilde yararlanarak yapılmış sentezler ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Biz, tarihin çeşitli devirlerinde mevcudiyetini sürdürmüş kültür merkezlerinin, örneğin: Mezopotamya, Yunanistan, İskenderiye vs.nin parlak çağını yaşamasında, kültür merkezi haline dönüşmesinde, bir takım siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel şartların etkili olduğunun bilincindeyiz. Aynı durum Merv için de geçerlidir. Merv'in kültür merkezi haline dönüşmesinde, özellikle, "Büyük İpek Yolu" etkili olmuştur. Bu

yolun Merv üzerinden geçmesi, Batı kültürünün ve diğer komşu halkların kültürlerinin Merv'de tanınmasına imkân sağlamıştır. Ayrıca, sekizinci yüzyılda, Yunan ve Hint dillerinde yazılan bilim, felsefe ve tıp kitaplarının Arapça'ya kazandırılması da buna sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Devletler arasında, kültürün sıkı bir temas halinde bulunması, kültürün, özellikle onun entelektüel kesiminin gelişmesinde mühim rol oynamıştır. İnsanlık tarihinin entelektüel alandaki her bir katkı, kendinden önceki kültür birikiminin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Antik çağın en gelişmiş uygarlığı olan Eski Yunan kültüründe Mısır, Mezopotamya, özellikle Sümer kültürü köküne dayanarak yeşermiş bir kültür olduğu bilinmektedir. Bu konuda birtakım araştırmalar yapılmıştır.

Sümerliler M. Ö. 4000-3500 yıllarında Dicle ve Fırat nehrinin Basra Körfezine yakın tarafında yaşamış ve yazıyı icat etmiş olan halktır. Tarih, yazı ile başlar; o halde Sümerliler, tarihin başlangıcında yer almakta ve dünya kültürüne tapınak, şiir, destan, öykü, atasözü, kanun, okul, matematik, astronomi, ticaret, müzik, resim, heykel vs. kültür yüce değerlerini katmakta muvaffak olmaktadırlar (*Kramer, S. N. 1990*).

Günümüzde Sümer-Türk halkları akrabalığından da söz edilmektedir. Sümerli dilinin Türkçe ile akrabalığına ilk kez Fritz Hommel dikkat çekmiştir. O, Türkçe ile Sümerli dilinde müşterek olan 350 kadar kelime tespit etmeye muvaffak olmuştur. Çekoslovak bilim adamı, Vedalar öncesi hiyeroglif yazısı uzmanı B. Hrozny bu konudaki yüz yıllık arkeolojik araştırmaları sonuçlandıran birer kültür açıklama modeli bile geliştirmiştir. Ona göre: İnsanlık kültürü Tibet-Altay-Hazar üçgeninden çıkıp dünyaya yayılmıştır. Altaylar'dan kopup gelen Sümerliler Hazar denizinin kuzeyinden veya güneyinden geçip Mezopotamya'ya ulaşmıştır. Onların Mezopotamya'da yakmış olduğu kültür ateşinin ışıkları M. Ö. 1000'de Çin'e, M. Ö. 2000'de

Grit'e, M. Ö. 3000'de Mısır'a ve Hind'e yayılmıştır. Sümerlilerin dili Türk dili ile akrabadır. Sümerlilerin dili ile Türklerin dilinde müşterek olan ve vurgulanmaya değer olan kelime "Dingir" kelimesidir.

"*Tarih Sümer'de Başlar*" adlı ünlü eserin yazarı S. N. Kramer de: Türk dili ile Sümerli dili arasındaki akrabalığa "mümkün değildir" diyemeyiz ifadesini kullanmıştır.

B. Landsberger, K. Balkan, E. Esin, S. P. Tolstov, T. A. Trofimova, V. Hatipoğlu, O. N. Tuna, A. Sayılı, M. T. Küyel gibi bilimlerin de, kendi çalışmalarında, Sümer-Türk halkları arasındaki benzerliklere dikkat çektiği bilinmektedir.

Varsayımlar, bilimsel araştırma binasının iskeleleri olduğu halde, varsayımlar öngörmekten biraz çekinen bir kısım dilciler ve tarihçiler, Türk dilini ve tarihini, Orhun anıtları (M. S. 8 yy) ile başlatmak istemişlerdir. Chicago Üniversitesinden M. Springling'e, Amerika'da, lisansüstü öğretiminde, Orhun anıtlarını incelerken, öğrencilerinin Bilge Tonyukuk'un yazıtı hakkında sormuş oldukları şu soru manidardır: "Bu düzeyde bir yapıta, bu sanatsal inceliğe, böylesine açık ve güzel ifade biçimine başka bir eserde rastlamış mıydınız?" dendiğinde bilgin dilci, "Hayır rastlamadım" şeklinde cevap vermiştir. Böyle bir üstün seviyeye ulaşan dilin bu duruma gelmesi için, yüzyıllarca işlenmiş olması uzman dilciler tarafından tasdik edilmiştir. Gerçekten de Orhun Anıtlarındaki "Bilge Kağan'ın:" Türk Oğuz Beyleri, milleti, üstte gök basmasa, alta yer delinmese Türk milleti ilini, töreni kim bozabilecekti?" (*Ergin, 1995*) biçimindeki derin felsefi düşüncenin bilinçli bir biçimde kavranılarak dile getirilmesi için, uzun bir tarih süre geçmesinin zarureti açıkça ortadadır.

Dil sorunu yüzyılımız felsefesinin en önde gelen sorunudur. Dil, bir kültür taşıma aracıdır. Kültür taşıma aracı olarak dil birdir. Ama taşıdıkları anlama göre diller farklıdır. Dile yüklenen anlam, uygarlık ortamına ve kültür çevresi-

ne bağlıdır. Yani, dil, bulunduğu uygarlık ortamı ve kültür çevresinde ne tür anlamlar ve kültür değerleri varsa, işte onu taşımaktadır; ona göre anlam kazanmaktadır. Gerçekten de dil, bir milletin medeniyet derecesini gösteren en iyi araçtır. Dil bir milletin mânevî gücünün eseridir. Onun ruhunun dış görünüşüdür. Dil felsefesinin kurucusu ünlü Alman dil bilimcisi Wilhelm von Humboldt bu gerçeği: "Dil bir milletin ruhu, ruhu da dilidir" (*Akarsu, 1995*) diye açıklamıştır. Demek ki, bir milletin kültürü onun dilinde yaşamakta ve nesilden nesile, ancak dil aracılığı ile aktarılabilir. Dilin ifade gücü de o milletin kültür seviyesi ile orantılıdır. Bu durumun bilincinde olan bazı Batılı araştırmacılar yüksek kültürün ancak bükümlü dille yaratılabileceği fikrini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, kökü Sanskrit, gövdesi Eski Yunan ve Latin dili, dalları ise modern Avrupa dilleri, yan dalı da Pehlevî ve Fars dili olan bir kültür ağacı modelini de benimsemişlerdir. Onlara göre kültür ve uygarlık yüce değerleri, bu ağacın kökünde, gövdesinde ve dallarında aranmalıdır. O halde eklemeli ve tek heceli dillerin durumu ne olacaktır? Bu durum karşısında Profesör N. S. Kramer'in hayatı boyunca ortaya koymuş olduğu ürün, yapmış olduğu katkı, isterse bir "Tevrat arkeolojisi yapmak" olsun, eklemeli dili (Türk halklarının konuştuğu dil grubu) olan Sümerli kültürü, işte bu ağacın kökünde yerleştirmek olmuştur (*Küyel 1987*).

Türk dilinin menşei, literatürde dinî bir coşku ve duygu içerisinde de olsa, Âdem ile Havva'nın Cennet'ten kovuluşundan daha eskilere götürülmüş olduğu görülmektedir. Bu duyguyu duymuş, bu coşkuyla coşmuş Alâattin Gaybî'dir. Gaybî, Yunus Emre'nin izinden yürümüş olan Kaygusuz Abdal'dır. Ona göre Tanrı, Âdem'in cennetten çıkmasını emretmiş: "Ya Cebraîl! Git Âdeme söyle! Cennetten çıksın." demiştir. Ama Âdem cennette kalmak umuduyla biraz oyalanmıştır. Bu sefer Tanrı, "Ya Cebraîl! Git, Âdem'e 'Türkî dilince söyle, durmasın Cennet'i en kısa

zamanda terketsin" demiş. Demek ki Kaygusuza göre Tanrı, ilk insanın, Âdem'in Türkçe konuştuğunu, Türkçeden anladığını bilmektedir. Burada Türk dilinin eskiliği, neredeyse yaratılışa kadar geri götürülmek istenmiştir. Dilin menşeiini araştıran bilginler, dilin Tanrı bağış olduğu hususundaki görüşün varlığından haberdardır. Ama, Kaygusuz, bu düşüncenin tâ köklerine inmiştir. Bağışlanan dilin Türkçe olduğu görüşünü ileri sürmüştür." (*Küyel 1991a*).

Atalarımızın, en eski çağlarda Sibirya'da, Yenisey ve İrtiş ırmakları arasında yaşadığı ileri sürülmektedir. Kaynaklara göre, M. Ö. 2000-1200 yıllarına ait Afanasyeva ve Andronova kültürü bu eski Türkler tarafından meydana getirilmiştir (*Esin 1978*). Bu kültürün Anau kültürü ile benzerliği üzerinde durulmuştur. Türkmenistan'da Aşgabat'ın yanındaki Anau harabelerinde yapılan arkeolojik kazılarda, burada M. Ö. 4500, diğer bir tahmine göre M. Ö. 9000 yıllarında yaşamış olan bir medeniyet meydana çıkarılmıştır. Burası, o devirlerdeki Ön Asya'da (Sümer ve Sus), Güney Asya'da (Hindistan'da Sind nehri havzasında Mahenjo-Daro ve Harappa harabelerinde), Uzak Doğu'da (Çin'de Yong Shao'da ve Mançuri'de), eserleri keşfolunan medeniyetler arasında bir vasıta yahut onların bir başlangıç merkezi olmuştur (*Togan 1970*). Anau'un merkez olduğu fikrini Pumpelli ve Toung Dekien ileri sürmüştür. Anau'da Türkmen el işlerinde görülen zinetlerle, müşterek hatlara malik seramikler, aşağısı kırmızı yukarısı beyaz ve üzerinde beyaz çizgiler olan Afanasyeva ve Andronova kültürüne benzer çömlek ve vazolar bulunmuştur. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Anau medeniyetini yaşatan kavmin milliyetini tayin etmekte elimizde açık bir delilin olmadığı görüşündedir. Ama o, aynı zamanda, bu medeniyeti yaşatan kavmin Ârîfler olmadığı kanaatindedir de. Çünkü, Arî kavimlerin Güney ve Orta Asya'ya gelişi ancak, M. Ö. 2000-1500 yıllarına rastlamaktadır (*Togan 1970*). Hindistan'daki Mohenjo-Daro harabelerinde Or-

ta Asya Türkleri tipinde heykelciklerin bulunması, bilginlerin dikkatini çekmiştir. Cordenchilde'e göre, Anau-Mohenjo-Daro ve Sus kültürü arasında temas Sisan yoluyla vakî olmuştur. Ön Asya (Sümer, Sus), Güney Asya (Mohenjo-Daro ve Harappa), Uzak Doğu (Çin'de Yang Shao ve Mançurya'da) medeniyetlerine merkez hizmeti görmüş, Afanasyeva ve Andronova medeniyetlerine benzerlik gösteren Anau medeniyetinin kendisine hemen hemen komşu sayılabilecek mesafede olan Merv'i de etkilemiş olduğu düşünülebilir. Çünkü, Merv'deki, Güney Türkmenistan'daki ve Mezopotamya'daki (Nippur) M. Ö. 1000-M. S. 400 yıla ait çanak çömlekler üzerinde bulunan yazılardaki benzerlik (*Livşis 1990*) Abiverd-Merv karayolunun mevcudiyeti (*Babayev 1990*) Merv-Nusay ekonomik işbirliği ile ilgili bilgiler (*Masson 1991*) böyle bir hükmün ileri sürülmesini teşvik etmektedir.

Böylesine derin kültür geleneği, bilgi birikimine ve elverişli kültürel temas şartlarına sahip olan bir milletin, Merv gibi son derece üstün bir kültür merkezi oluşturması olgusu doğal karşılanmalıdır. M. S. 148 yıllarında, Çin'de, Buddist metinleri Çince'ye aktaran okulu kurmuş olan Parfiya'lı An-şi-gao'nun (*V. M. Masson 1990*), Mani metinlerini Parfiya diline çevirmiş Mar Ammo'nun, Vezir Anûşervan İ'in, Hekim Burzoe'nin, müzisyen ve şarkıcı Barbad'ın, Batlamus'un Almajesti'ni Arapça'ya çeviren Musevî bilgini Sehl İbn Rabbân et-Tabarî'nin, dünya kültürüne bilim, felsefe ve dinin idealde (limes) aynı olduğu görüşü, siyaset bilimi gibi yeni teoriler getiren Fârâbî'nin hocası Yuhanna İbn Haylan'ın hocasının Merv'li olması, Atina'dan kovulan felsefenin, Hellenistik devirde, en son, İskenderiye'den Antakya'ya ulaşmış, Antakya'da ise başka şehirlerden gelmiş olanlara değil de çoğunlukla Merv'lilere geçmiş olması, bu bölgede hayat sürdürmüş toplumda sağlam bir temele dayalı entelektüel kültür birikiminin mevcudiyetini göstermektedir.

MERV'Lİ BİLGELERİN DÜNYA KÜLTÜRÜNE ETKİSİ VE KATKISI

IX-XII yy'da Merv en parlak çağını yaşamıştır. Harun Reşid'in ölümünden (M. S. 813) sonra kardeşini öldürerek tahta gelen Memun, Merv'i Hilâfet'in başkenti yapmıştır. O, devrinin önde gelen bilginlerini bir araya getirerek, onların bilimsel çalışmalarını desteklemiştir. İran, Çin, Hint, eski Yunan kitapları ile süslü zengin kütüphanelerin oluşmasında katkıda bulunmuştur.

Merv, Yahya Ebû Mansur, Habeş el Hâsib, Harezmi, Fârâbî, Ömer Hayyâm gibi çağında ün salmış bilim adamları ve filozofların yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Beyrûnî de İbn Irak'ın kütüphanesi vasıtası ile Merv'in entelektüel ürününden yararlanmıştı.

M. S. 818 tarihinde, halifelüğün başkentinin Bağdat'a taşınması ile Merv ve Belh'teki bilginler Bağdat'ın kültür merkezi haline dönüşmesinde etkili olmuştur. Hatta Harezmi Bağdat'da, Harun Reşit zamanında kurulan "Beytül Hikme"nin başkanlığını üstlenmiştir.

Yahya Ebû Mansur ve Habeş el Hâsib eski Yunan (kânûn), Hind (Sindhint ve Erkend) ve Fars (Zıc-i Şahı) astronomi kitaplarındaki uyumsuzluğu, Memun'un isteği üzere, Batlamyus'un Almajest'ine ve yeni gözlemlere dayanarak tashih etmişlerdir. Yahya Ebû Mansur öldükten sonra Habeş el Hâsib "el-Dımışkî" adlı maruf Zîc'ini hazırlamıştır. Ayrıca, Habeş el Hâsib trigonometriye tanjant ve kotanjant düşüncelerini getiren bilgin olarak da tanınmaktadır.

Harezmi "Et Cebr v'el Mukâbele" adlı eseri ile bilim âlemine sistemli bir biçimde işlenmiş yeni çözüm metodlu cebri (algebra) kazandırmıştır. 12. yy'da bu eser, "Algebra" adı altında Lâtince'ye çevrilmiş ve cebir, Batı'da ilk kez, bu kitap vasıtası ile öğrenilmiştir. Geç Ortaçağlarda Hint ve Arap sayıları ile yapılmış "algorism=algoritma" adı ile anılan hesap yöntemi de Batı dünyasında bu kitap vasıtası ile "algoritma" adı

ile tanınmıştır. Anlamı "Özel Hesaplama Yolu" dur. Harezmi cebir alanındaki üstünlüğünü çağdaşı Abdülhamit İbn Türk ile paylaşmıştır. Ayrıca Harezmi Ömer Hayyam'ın da bu alan ile ilgili çalışmalarını derinden etkilemiştir.

Harezmi astronomi ile ilgili iki Zic hazırlamıştır. Bunlardan biri Fergâni ötekisi ise Beyrûni tarafından eleştirilmiştir. Onun Fergâni tarafından eleştirilmiş Zic'i 700 yıl sonra Adelard tarafından Latinceye kazandırılmıştır. Ord. Prof. Dr. A. Sayih'nin hocası ve tez danışmanı, Bilim tarihinin akademik disiplin olarak dünyada ilk kurucusu Profesör G. Sarton, "Bilim Tarihine Giriş" adlı kitabında IX yy.'ın birinci yansını Harezmi'ye atfetmiştir.

Fârâbi felsefe, mantık, geometri, fizik, siyaset, müzik alanındaki çalışmaları ile "Muallim-i Sâni" adına hak kazanmıştır. Ayrıca, müzik teorisyeni olarak da tanınmaktadır. Fârâbi'nin "Müziğin Büyük Kitabı" adlı eseri Fransız bilgini D. Erlanger'in 1930-1939 yıllarında yayınladığı "Arapların Müziği" adlı 6 ciltlik kitabının iki cildini oluşturmuştur. Muallim-i Sâni'nin felsefe, bilim, sanat ve dinin, idealde (Limes'te) bir olduğu görüşü Batı dünyasını derinden etkilemiştir. 13.yy'da Aquinas Thomas bu görüşten yararlanarak Aristoteles felsefesi ile hristiyan teolojisi arasında terkip yapmıştır. Bu terkip Katolik kilisesi tarafından resmen kabul edilmiştir.

Fârâbi'nin manevî öğrencisi İbn Sina'dan da söz etmek yerinde olsa gerekir. İbn Sina'nın çalışmaları mantık, metafizik, fizik ve tıp üzerine yoğunlaşmıştır. İbn Sina Aristoteles'in "Metafizik" Kitabını Fârâbi'nin bu kitaba yazdığı muhtasarı okuduktan sonra anladığını söyler. "Dâniş-nâme" (Bilimler kitabı) İbn Sina'nın en önemli felsefi eseridir. Kitap mantık, metafizik ve fizik bölümlerinden oluşmaktadır. İbn Sina "Ruh hakkında" adlı eserini manzum şekilde yazmıştır. Onun "Elik ilmi hakkında antlaşma" adlı kitabı felsefenin etik problemleri ile ilgilidir. O "Bilimler" kitabında müziğin tanımı, müziği anlamakta matematik ve fiziğin rolü, söz ve müzik ilişkile-

ri gibi problemlere değinmiştir. Onun "el-Kâ-nûn fit Tıp" adlı kitabı 500-600 yıl Avrupa üniversitelerinde okul kitabı olarak kullanılmıştır. "El Kânun fit-Tıp"ın birinci cildi A. Ü. DTCF Bilim tarihi bölümü anabilim dalı başkanı Prof. Dr. E. Kâhya tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayımlanmıştır (1995).

Beyrûni de İbn Irak'ın kütüphanesi yardımıyla da olsa, eski Merv'in entelektüel ürününden yararlanmıştır. Beyrûni (973-1048) matematik, astronomi, jeodezi, coğrafya ve tarih ile ilgilenmiştir. O "Astronominin anahtarı", "Kronoloji", "Mesûd'un Kanunu", "Yıldızlar Hakkında İlim", "Hindistan Tarihi" gibi eserleri kaleme almıştır. Ayrıca, Ptolemeus'un "Coğrafya", Ebu Abdullah Ceyhânî'nin "Yolların ve Devletlerin Kitabı" eserlerine dayanarak 995 yılında temsilî yer küresini yapmıştır. Bu, dünyada yapılmış ilk yer küresi maketidir. Avrupa'da yer küresi maketi, "Yer Elması" adı ile 1492 yılında Nürnberg'li Martin Behayim tarafından yapılmıştır. Beyrûni, Ömer Hayyam, Nasîreddin-i Tûsi, Ulug Bey gibi bilginlerin manevî hocasıdır. Prof. Georg Sarton, "Bilim Tarihine Giriş" adlı eserinde 11. yy'ın birinci yarısını Beyrûni'ye atfetmiştir.

Ömer Hayyam (doğ. 1048), üstün bir felsefe, matematik ve astronomi bilgisine sahip düşünürdür. Ömer Hayyam "Öklides Kitabına Tefsir", "Fiziğin Kısaca İzahı", "Zenginlikler Hazinesi", "Varlık ve Borçluluk", "Aritmetikteki Zorluklar", "El Cebr v'el Mukâbele'nin Çözümünde İspat" vs. gibi kitaplarını ilim âlemine kazandırmıştır. Ömer Hayyam'ın cebir ile ilgili çalışmalarından, Avrupa'da, yaklaşık 700 yıl sonra 1742 C. A. Merman'ın Diferensiyel hesaplamalar hakkındaki kitabında söz edilmektedir. O bu günkü kullandığımız takvimden 1 dakika dakik takvimin kurucusudur. Ömer Hayyâm, şâir olarak da şiir âleminde tanınmaktadır. Onun şiirleri kısıdan mânâlı çok derin felsefi düşünceler içermiştir ve Avrupa edebiyatını derinden etkilemiştir. İngiliz alimi Firtzgeralde 1859 yılında onun

100'ü aşkın şiirini bir arada bulunduran "Ömer Hayyam Rubaîleri" adlı eserini yayınlamıştır. Kitap 19. yy sonuna kadar 25 kez yeniden basılmıştır. Fransız bilgini M. Nikola ise, 1867 yılında Ömer Hayyam'ın 464 şiirinden oluşan kitabı yayınlamaya muvaffak olmuştur.

Ünlü mutezile yazar Câhız'ın "Fezâ'il el-Etrâk"ında, Türkler hakkında, "Eğer (Türklerin) memleketlerinde peygamberler ve filozoflar yaşayıp da, bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpsa idi, sana Basralıların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı" (*Küyel, 1991b*) biçiminde değerlendirmede bulunmasında da büyük ihtimalle bu tür faaliyetler etkili olmuş olmalıdır.

Selçuklu torunları olarak, Sultan Sencer'in türbesi ile ilgili bilgiler bizim için daha da ilgi çekicidir. Türbe, köşk şairi Alâeddin Enver'in önerisi ile yaptırılır. Türbenin mimarı Muhammet ibn Atsız'dır. Türbe "Ahiret Evi" diye de adlandırılır, Türbe, Türk mimarlık sanatının eşsiz örneklerindedir. Türbenin yapımında kullanılan yöntem, Batı Avrupa'sında ancak, 300 yıl sonra, bilinçli olarak kavranılmış ve uygulama alanına konulabilmiştir. Yani, Sultan Sencer'in türbesinin yapımında kullanılan yöntem, 300 yıl sonra Rönesans mimarı Flippo Brunellesko tarafından "Santa Maria" kulesinin yapımında kullanılmıştır.

MERV KÜTÜPHANELERİ

Bilimdeki ve mimarlık sanatındaki bu tür basanlar ancak kütüphane gibi yüksek seviyeden kültür değerinin mevcudiyeti ile mümkün olmaktadır.

Kitap halkın kutsal düşüncesini anıtsallaştıran bir araçtır. Modern felsefenin kurucularından F. Bacon (1561-1626) haklı olarak kitabı: "Zaman dalgasında seyreden ve kıymetli yükünü değerini kaybetmeden kuşaktan kuşağa aktaran gemi"ye benzetmiştir (*Yazberdiyev 1995*). Hükümdarların, kitabın böyle bir işlevinin farkında ol-

ması onların kitap biriktirmeye, kütüphane kurmaya yönelik faaliyetlerini kamçulamıştır. Böylece, kitaba düşkünlük, hükümdarlar arasında bir gelenek haline dönüşmüştür. Örneğin eski Romalı yazar Avel Gellei'den (2.yy) öğrendiklerimize göre, İran şahı Kserkes, Atina'yı işgal ettiğinde birtakım kitapları da Pers ülkesine götürmüştür. Ama sonra, İskender'in ordu komutanı Selevkös Nikotor (M. Ö. 338-281), bu kitapların Atina'ya geri götürülmesini sağlamıştır. Atina'dan getirilmiş kitaplar, Perslerin Atina'yı istilâsından (M. Ö. 480) I Selevk'in tahta geçmesi (M. Ö. 312) arasındaki 168 yıl içerisinde Pers hükümdarının sarayını süslemiştir.

Merv söz konusu olduğunda hemen onun çok zengin kütüphanesi akla gelmektedir. "Bağdat tarihi" adlı kitabın yazarı, 9.yy bilgini Ahmet ibn Tâhir'in araştırmalarından öğrendiklerimize göre son Sâsânî şahı III Yazdigirt (632-651) Araplardan kaçıp Merv'e geldiğinde, Pehlevî elyazmalarının da Merv'e götürülmesini emretmiştir. A. Mes'e göre bu kitaplar, ünlü ortaçağ Merv Kütüphanesi'nin kurulmasına temel teşkil etmiştir. V. V. Barthold ise bu elyazmalarının Abbasî halifesi Me'mun'un hükümdarlığı devrinde (M. S. 813-833) bulunduğunu, fakat, Moğol istilâsından daha önce mi, yoksa Moğol istilâsıyla mı yok edildiği hususunun belirsiz olduğu görüşünü savunmuştur. Ayrıca, Harezm'deki kütüphanenin Araplar tarafından yakıldığı hakkında Beyrûnî sarıh bilgiler vermektedir. Kütüphaneleri tahrip etmek olgusu da tarihte sık sık karşılaşılan bir olaydır. Çünkü, az önce işaret etmiş olduğumuz gibi, kütüphane halkın tarih ve kültür bilincini bir arada tutan arşivdir. Bu arşivin ele geçirilerek tahrip edilmesi, toplumun tarih ve kültür bilincini yok etmek, millî varlığına son vermek için en iyi araçtır. Merv kütüphanesinin son günlerini aydınlatmak açısından Yâkut'un ifadeleri daha da ilgi çekicidir. Merv kütüphanesi hakkında Arap seyyahı Yakut şöyle bilgi vermektedir: "Ben Merv'den 1219 yılında ayrıldım, o devirde Merv en parlak çağını yaşamaktaydı... Ben

Merv'den ayrıldığımda orada on tane çok zengin kütüphane bulunmaktaydı. Ben camide bulunan iki kütüphaneden bahsetmek istiyorum. Bunlardan birisi "Azîziye" kütüphanesidir. Bu, Sultan Sencer'in korumalarından Azîz-Al-Din Ebu' Bekir Atik Al-Zincânî Reyhânî'nin ismi ile ilgilidir. Bu kütüphanede 12.000 cilt civarında kitap bulunmaktadır. Öteki kütüphanenin ismi "Kemâliye" dir. Bu Nizam al-Mülk al-Hasan İbn İshak'ın yaptırdığı kütüphanedir. Samani'nin ismini taşımakta olan iki kütüphane daha vardır. Ayrıca, "Amîdiye" ve "Ömeriye" kitaplıkları, "Mecel Mülk"ün kütüphanesi de mevcut idi. "Hatûniye Kütüphanesinden" kitap almakta kolaylık sağlanıyor idi. Benim evimde o kütüphaneden ödünç alınan kıymeti 200 dinarı aşan kitapların iki yüzden fazlası bulunmaktaydı." (*Soltanmuradov G. 1997*). Ne yazık ki, bu kütüphaneler de Moğol orduları tarafından yakılmıştır.

1221 yılındaki Moğol istilası Merv'in hayatını yaklaşık 200 sene geriye itmiştir. Moğollar Merv'de 1.300.000 insanı öldürmüştür. Çoluk-çocuk ile birlikte 300-400 sanat uzmanı esir olarak götürülmüştür. Merv şehri tamamen yıkılmıştır. Şehir bir daha eski haddine ulaşamamıştır.

SONUÇ

Sonuç olarak Merv son derece gelişmiş kültür merkezi haline dönüşmesini büyük ölçüde es-

ki Türklere borçludur. Ama bu değerlendirme asla eski Yunan, Hint, Çin, İran ve Arap etkisini ortadan kaldırmak anlamına gelmemektedir. Merv'in kültür merkezi durumuna erişmesinde, şüphesiz ki bu halkların da payı vardır. Ama bu pay, eski Türklerinki kadar belirgin değildir. Çağımızın en gelişmiş uygarlığı sayılan Batı Avrupa devletleri, bu günkü duruma erişmelerini büyük ölçüde, bu bölgelerde kök salmış, yeşermiş ve çiçek açmış medeniyete borçludurlar. Batı'yı "Batı" yapan etken, bu medeniyetten pay alması ve ona yaratıcı katkıda bulunmasıdır.

Aslında, uygarlık kurma faaliyetinin temelinde, Sümerli, Nig. Si. Sa. sözcüğünde ifadesini bulan hikmet kavramı yatmaktadır. Hikmet, kısa ve özlü ifade ile "herhangi bir konuda doğru ve yakîni bilgidir ve ona göre davranıştır". Uygarlık kurmak, hikmet üzerine, doğru ve yakîni bilgi üzerine uğraşdır; hikmet'i, sevmek, onu elde etmeye çabalamaktır.

Görüldüğü gibi atalarımızın toplumu hikmet peşinde koşmuş ve onun kılavuzluğunda yürümüş ve böylece uygarlık kurmaya hak kazanmış bir toplumdur. Kanımca, herhangi bir toplum da ancak, hikmeti veya onun bu tür tezahürlerini millî seciyesinden kuvvet alarak, onları bu seciyyede yaşatarak, ondan beslendiği, onun kılavuzluğunda yürüdüğü ve hikmet parçalarının, ürünlerinin, yaratıcıları arasında yer aldığı ölçüde, Merv gibi üstün uygarlık kurmaya muvaffak olacaktır.

KAYNAKLAR

- ATAMAMMEDOV N. V. (1978), **Türkmen Sovyet Ensiklopediyası**, c.8, Aşgabat.
- AKARSU Bedia (1955), "**Wilhelm von Hum-boldt'ta Dil Kültür Bağlantısı**", İ. Ü. Mtb., İstanbul 1955; Dil ve Kültür.
- BAYRAMSÂHEDOV N. (1995), "**Dânâlara Uysan...**", Magarif Neşiryatı, Aşgabat.
- BABAYEV A. (1990), "**K Voprosu o Srednevekovom Puti iz Abiverda v Merv**". Merv o Drevney i Srednevekovoy İstory Vostoka, İlim, Aşgabat.
- ERGİN M. (1995), "**Orhun Abideleri**", Boğaziçi yayınları, İstanbul.
- ESİN E. (1978). **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyete Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- FRYE, Richard N.; SAYILI A. (1946), "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Belleten**, c. İO, TTK Mtb, Ankara.
- KRAMER S. N. (1990), "**Tarih Sümer'de Başlar**", TTK Mtb., Ankara.
- KÜYEL M. T. (1991a), "**Dil mi? Diller mi?**" **Türk Yurdu/Kasım**, Ankara.
- KÜYEL M. T. (1987), **Tarih Sümer'de Başlar**, **Erdem**, c.5, sayı 15, TTK Mtb., Ankara.
- KÜYEL M. T. (1991b), "**Türklerde Felsefe Geleneği**", **Türk Yurdu**, Ankara.
- LİVİŞİS V. A. (1990), "**Merv v Drevnosti i Srednevekovye**", Merv o Drevney i Srednevekovoy İstory Vostoka, İlim, Aşgabat.
- MASSON V. M. (1991), "**Merv Margiana'nın Paytagtı**", Aşgabat.
- SOLTANMURADOV G. (1997), "**Geçmişin Yankısı**" **Bilge**, Yayın Tanıtım, Tahlil, Eleştiri Dergisi, sayı 12. Bahar, AKM Yayını, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidî (1970), **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- YAZBERDİYEV A. (1997), "**Knijnoye Delo Sredney Azü v Doislmskiy Period**", İlim, Aşgabat 1995.

ANCIENT MERV ENVIRONMENT FROM THE VIEWPOINT OF CULTURAL PHILOSOPHY

Dr. Güçmurat SOLTANMURADOV

Ankara University, Faculty of Language and History Geography

ABSTRACT

Merv, known throughout the history as "Maru", "Margush", "Margiana" "Alexandria of Margiana", "Margabâ"; had been known as the geographic region, which inhabited different religious believers at the same time. In this region the beliefs of Zoroastrism, Buddhism, Christianity and Maniheim were widely spread.

Merv where also the Turkish people lived in, became famous with its philosophers and libraries which had been important that time. Merv influenced Baghdad that became the cultural center. "The science which blossomed" in this geographic region, had passed to the West with the translation activities and had played indirect but an active role in the birth of the modern science.

Key Words:

Culture, Wisdom, Science, Philosophy, Language.

ВЗГЛЯД НА ДРЕВНИЙ МЕРВ И ЕГО ОКРУЖЕНИЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ФИЛОСОФИИ

Др. Гючмурат Солтанмурадов
Анкарский Университет
Факультет языка и истории-географии

РЕЗЮМЕ

Мерв, упоминавшийся в истории как «Мауру», «Маргиана», «Маргианская Александрия», «Маргаба», «Мару», известен как область, где сосуществовали различные веры и религии. Здесь практиковались верования огнепоклонников, буддистов, христиан и манихеев.

Мерв, где проживало крупное тюркское население, заслужил себе славу своими философами-мудрецами и библиотеками. Мерв сыграл важную роль в становлении Багдада как культурного центра. «Знание, которое зазеленело и расцвело» на этой земле попало на запад благодаря работам по переводу и сыграло косвенную, но активную роль в зарождении современной науки.

Ключевые Слова:
Культура, Мудрость, Наука, Философия, Язык